

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Jacques Maritain

(Parijs 1882-Toulouse 1973)

door *Imigo Bocken*

De auteur is wetenschappelijk directeur van het Titus Brandsma Instituut en universitair docent cultuur- en religietheorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

De ware democraat laat zich leiden door christelijke vrijheid

Steeds opnieuw valt de naam van Jacques Maritain wanneer het erom gaat de christelijke interpretatie van de werkelijkheid te verzoenen met het moderne project van een liberale, seculiere samenleving. Nog altijd is de christelijke gedachte dat de werkelijkheid een door God gewilde ordening behelst in de ogen van velen incompatibel met het moderne ideaal van het individu dat zijn leven vrijelijk invulling geeft, zonder door een objectieve natuurlijke ordening gehinderd te worden. In de jaren na de Europese catastrofe van de Tweede Wereldoorlog gold het personalisme in de lijn van Maritain als een stabiliserende en welkome correctie op de grote ideologieën van de maatschappelijke maakbaarheid die zo ongeremd had-

den kunnen worden. In de gestalte van de christendemocratie werd een evenwichtig, zij het fragiel antwoord gevonden op de moderne uitdaging om recht te doen aan de individuele vrijheid en de noodzaak om een maatschappelijke ordening te realiseren. Dit antwoord lijkt aan herdefinitie toe – de klassieke ‘personalistische’ concepten lijken niet meer aan te slaan en in vele landen van Europa lijken ook christendemocratische groepen dit model achter zich te laten. Juist in zo’n context is het de moeite waard om de gesofisticeerde poging van Maritain opnieuw te ondervragen, tegen de achtergrond van de huidige economische, maatschappelijke en institutionele crisis. Want ook wanneer men er, zoals in liberale

en sociaaldemocratische middens, van overtuigd is dat grote metafysische vragen niets te zoeken hebben in de discussie over een rechtvaardige samenleving die niemand uitsluit, confronteert het denken van Maritain ons toch nog steeds met het feit dat de vragen waarmee wij vandaag te maken hebben, hun diepste wortels vinden in de eeuwenoude spanning tussen orde en vrijheid die het christendom op de intellectuele agenda gezet heeft. Juist deze uitdagende kant van het christendom heeft Maritain een leven lang beziggehouden en hem tot belangwekkende maatschappelijke interventies geïnspireerd.

* * *

Al tijdens zijn studie filosofie en natuurkunde in Parijs ontmoette de jonge Maritain de vrouw die zijn denken ingrijpend zou bepalen – Raïssa Oumansoff, de dochter van Russisch-Joodse immigranten. Vanaf 1901 zochten Jacques en Raïssa gemeenschappelijk naar de zin van het bestaan in een tijd van heersende technocratie. Kritisch tegenover de moderniteit die de instrumenten voor de zinvraag uit handen had geslagen, doorzwommen beiden verschillende intellectuele wateren, op zoek naar een perspectief voorbij een leeg modernisme waarbij iedere verwijzing naar de volheid van het leven uitgevlakt wordt. In dit opzicht waren Jacques en Raïssa geheel kind van de cultuurkritiek van hun tijd, die in de liberale samenleving een pendant zag van een ongeremd kapitalisme. Daarbij speelde de ontmoeting met de katholieke dichter en denker Léon Bloy (1846-1917) een beslissende rol. Het was Bloy die de Maritains tot het katholicisme bracht. Gedreven door het getormenteerde taalgeweld van Bloy vond Maritain in het katholieke geloof het ultieme wapen

tegen het in zijn ogen lege positivisme van zijn dagen, beter nog dan Bergson, bij wie hij tot dan toe zijn heil had gezocht. Onder invloed van Bloy kwam Maritain ook in aanraking met de reactionair-katholieke beweging Action Française. Van het antimodernisme dat de Action Française zo kenmerkte, nam Maritain echter steeds meer afstand. De veroordeling van deze beweging door de bisschoppen was voor hem dan ook aanleiding om er definitief mee te breken en meer op zoek te gaan naar het gesprek met het project van de moderniteit. Met name Thomas van Aquino speelde daarbij voor Maritain een belangrijke rol.

Als professor aan het Institut Catholique in Parijs, vanaf 1914, ontdekte Maritain het werk van Thomas van Aquino, dat hem tot het einde van zijn dagen zou bezighouden. Waar het denken van Thomas aanvankelijk door Maritain in de lijn van het neothomisme nog begrepen werd als een dam tegen het modernisme, zag hij gaandeweg steeds meer mogelijkheden om vanuit het theoretische kader van Thomas met de moderniteit in gesprek te gaan. Van grote invloed hierbij waren ongetwijfeld zijn regelmatige gastoptredens in Canada en de Verenigde Staten. Het is hier dat Maritain oog begon te krijgen voor een positieve dialoog tussen het thomisme en het liberale politieke denken. In 1940 vestigde Maritain zich, samen met Raïssa, in New York, van waaruit hij door toespraken en teksten het verzet tegen de nationaalsocialistische bezetting van Europa ondersteunde. Tussen 1945 en 1948 werd Maritain door Charles de Gaulle gevraagd om Frans ambassadeur bij de Heilige Stoel in Rome te worden. Het is in deze hoedanigheid dat Maritain betrokken werd bij de redactie van de Universele

Verklaring van de Rechten van de Mens. Een belangrijk deel van de stellingen die daarin opgenomen zijn, zijn van de hand van Maritain zelf. Met name in het discours van de mensenrechten zag Maritain een instrument om de traditionele christelijke natuur-rechtsleer plausibel te maken in en voor een moderne, seculiere samenleving. Na 1948 trok Maritain zich terug uit zijn diplomatieke bezigheden. Hij keerde terug naar de Verenigde Staten, waar hij in Princeton een leerstoel voor moraalfilosofie bezette.

Tussen al deze politieke en politiekfilosofische bezigheden door bouwde Maritain echter ook aan een oeuvre, waarin de kunst een belangrijke rol speelde. Ook deze belangstelling voor kunst, die hij van meet af aan deelde met Raïssa, kan gezien worden tegen het grote probleem dat Maritain altijd heeft beziggehouden, namelijk de vraag hoe de menselijke vrijheid en creativiteit verzoend kunnen worden met het inzicht in een door God gewilde ordening. Dat was van in het begin Maritains fascinatie en dat zou het blijven tot het einde van zijn leven. In 1960 keerde Maritain definitief terug naar Frankrijk. Toen zijn grote geliefde Raïssa later dat jaar overleed, besloot hij zijn leven verder door te brengen bij de door Charles de Foucauld gestichte Petits Frères de Jésus in Toulouse. Nadat hij daar in 1971 zelfs de eeuwige professie had afgelegd, overleed hij te midden van deze communautiteit in 1973.

Maritain was een ongehoord productieve auteur. Zijn werk omspannt boeken en artikelen over hoog metafysische onderwerpen, over moraalfilosofische en politiektheoretische werken, en ook uitvoerige en scherpe analyses van de kunst van de twintigste eeuw. In deze veelheid van geschriften staat telkens opnieuw de poging voorop om de

moderne vrijheid te plaatsen binnen de klassieke *ordo*, die door God gewild is. De thomistische denkwijze is in de ogen van

.....

*Maritain probeerde de
 moderne vrijheid te plaatsen
 binnen de klassieke ordo, die
 door God gewild is*

Maritain geen gepasseerd station, maar biedt een ankerpunt in de moderne tijd om het menselijke te vrijwaren van iedere vorm van instrumentalisering.

* * *

Maar wat is nu het probleem waarmee Maritain worstelt, wanneer hij op zoek gaat naar een goddelijk fundament van het menselijke samenleven, ook in de moderne tijd? Voor Maritain is duidelijk dat de moderne politieke theorie de samenleving niet meer wil funderen op een objectieve ordening van waarheden en waarden. Iedere poging om dit toch te doen, blijkt een singuliere opvatting te zijn – iedere menselijke articulatie is uitdrukking van wat in het subject leeft, en heeft niets met de ordening van de werkelijkheid te maken. De moderne tijd heeft door haar scherp ontwikkelde kritische zin de voorkeur gegeven aan de kentheorie boven de metafysica. Het is ook in onze tijd onmogelijk geworden om nog een objectieve ordening van de werkelijkheid te articuleren, zonder dat deze zelf in conflict geraakt met andere articulaties van deze ordening. Moderne politiek is daarom een poging om juist deze objectieve waarheidsvraag buiten beschouwing te laten, en te zoeken naar een door procedures geleide politiek waarin niet de waarheid, maar het

compromis centraal staat. Daarmee verliest het politieke samenleven evenwel de betrokkenheid op waarden en waarheden die essentieel zijn voor de ontplooiing van het menselijke leven. Er is geen ankerpunt meer aan de hand waarvan het menselijke verdedigd kan worden, zoals de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog laat zien. Daar – en in het ongeremde kapitalisme – wordt de mens speelbal van een strijd om de sterkste. De menselijke waardigheid wordt kwetsbaar, omdat zij niet meer verdedigd kan worden op basis van een door iedereen gedeelde waarheid. Zo wordt de mens tot object, en juist daartegen gaat Maritain in verzet.

Dit is ook de reden waarom Maritain op zoek gaat naar een herinterpretatie van de traditionele metafysica, die in zijn lectuur juist met dit probleem worstelt – ook de metafysica zoekt naar een fundament op basis waarvan zelfs de zwakste verdedigd kan worden en rechten heeft. Volgens Maritain kan Thomas van Aquino zo gelezen worden dat de uiteindelijke door God gewilde ordening geen statisch geheel is, maar juist zelf hoogste activiteit en vrijheid is. In Thomas vinden we, aldus Maritain, het voor onze tijd zo belangrijke inzicht dat het wezen van de mens juist in zijn creatieve scheppingskracht bestaat, waarin juist ook zijn vrijheid bestaat. De ‘objectieve’ waarheid verschijnt juist in de dynamische activiteit van de mens die op een open werkelijkheid gericht is. En het is deze dynamische activiteit die door de politiek beschermd moet worden. Maritain gaat mee met de moderne politieke theorie dat de maatschappelijke ordening niet zomaar uit God afgeleid kan worden, maar maakt een kritisch voorbehoud waar het moderne denken niet meer in staat is om deze vrijruimte te denken.

Alleen de referentie naar God, als de ultieme soeverein, kan ertoe bijdragen deze ruimte van vrijheid open te houden. De fout van het eenzijdige liberalisme is juist dat het deze referentie vergeet, en zo vrijheid laat omslaan in een lege vorm van willekeur – wat wezenlijk en waarachtig is, wordt tot koopwaar van het compromis. In zijn *Man and state* uit 1951 probeert Maritain dan ook het liberale politieke denken in het teken van de scheiding van kerk en staat te radicaliseren door de verwijzing naar de goddelijke soevereiniteit. Deze moet juist de waarborg zijn tegen iedere machtsgreep door de mens. Weliswaar kunnen we in onze tijd niet zonder meer de politieke orde op God beroepen, maar we moeten wel oog leren krijgen voor de goddelijke, creatieve vermogens in de mens. De mens is niet zonder meer een statisch individu, maar is een wezen dat gekenmerkt wordt door een transcendentale openheid, die haar uitdrukking vindt in de gerichtheid op datgene wat hem te boven gaat. De referentie naar de goddelijke soevereiniteit houdt juist alle systemen open, omdat zo nooit iemand de uiteindelijke ordening voor zich kan claimen. De burgers moeten daarom niet als statische individuen gezien worden, maar als personen met alle mogelijkheden zich te ontplooiën. Het denken van Thomas is hierbij een inspiratiebron voor Maritain, omdat hij ervan uitgaat dat er voor de mens een wezenlijke eenheid bestaat tussen *essentie* en *existentie*, de levende activiteit van de concrete werkelijkheid.

De samenhang tussen deze metafysische fundering en de politieke praxis van de democratie wordt in de ogen van Maritain door het christendom mogelijk gemaakt. In zijn briljante essay *Christianisme et démocratie*, dat in 1944 verscheen, laat Maritain

zien dat het christendom de moderne democratie mogelijk heeft gemaakt en er aan de oorsprong van ligt, want het christendom staat voor de echte vrijheid van het individu. Daarom vindt echte democratie ook pas haar voltooiing wanneer zij door deze geest van christelijke vrijheid wordt bepaald. Het gaat

Echte democratie vindt pas haar voltooiing wanneer zij door de geest van christelijke vrijheid wordt bepaald

Maritain daarbij niet primair om de louter historische invloed van het christendom op belangrijke waarden van de democratie, zoals de waardigheid van de mens of de scheiding van kerk en staat. Over die historische invloed bestaat nauwelijks enige twijfel. Veel belangrijker is de conclusie die Maritain daaruit trekt, namelijk dat wie zich op het christendom en het evangelie beroept, ook beter in staat is om de democratische samenleving te doordringen van de evangelische waarden en daardoor democratisering te versnellen en te realiseren. Het christendom is daarom niet zomaar één van de confessionele belangengroepen, maar uitdrukking van de inspiratie die een democratische ingesteldheid mogelijk maakt en daartoe uitnodigt.

Met deze gedachtegang gaat Maritain duidelijk veel verder dan een hedendaagse denker als Jürgen Habermas, die pleit voor de noodzaak van een 'vertaling' van religieuze inzichten in de taal van de seculiere publieke moraal. Vanuit Maritain gedacht, behelst het christendom juist een permanente uitdaging voor de democratie, die deze juist verder brengt.

* * *

Het is zeker een belangrijke verdienste van Maritain om de koudwatervrees van christelijk geïnspireerde intellectuelen voor de idealen van de moderne tijd te overwinnen. De betekenis van zijn denken kan voor het naoorlogse Europa moeilijk overschat worden, zoals blijkt uit zijn actieve betrokkenheid in het tot stand komen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Toch lijkt de levende werking van zijn denken de laatste jaren op de achtergrond geraakt te zijn. Het is de vraag of het beroep op een metafysische achtergrond vandaag de dag nog enig verschil kan maken. Misschien is een directe verwijzing naar de thomistische filosofie in de hedendaagse culturele context niet van die aard om intellectuelen te verleiden. Toch raakt Maritain aan een punt waarop belangrijke maatschappelijke debatten vandaag de dag ook lijken te stoten. Ik denk daarbij nog niet eens zozeer aan het waardedebat, dat de laatste jaren aan kracht ingeboet lijkt te hebben. Wel kan een herlezing van Maritain een bijdrage leveren aan het vinden van een kritische positie ten opzichte van een overall om zich heen grijpende economische rationaliteit, die geen enkele institutie nog ongemoeid laat en die tot grote maatschappelijke uitsluiting lijkt te leiden. Maritain laat zien dat het christelijke denken een heel eigen – vaak vergeten – potentieel aan kritisch bewustzijn in zich draagt. Het beroep op transcendentie, dat door geen enkele andere ideologische stroming gerepresenteerd wordt, biedt mogelijkheden om een moment van terughoudendheid in de politiek in te bouwen. Een politiek denken dat zich door Maritain laat inspireren, is in staat om vrije ruimtes open te houden en te beschermen, tegen de golf van een al te

eenzijdig economisch denken. Het emancipatorische karakter van het christelijk denken is van een heel andere aard dan wat sociaaldemocratische denkwijzen mogelijk maken. Het beroep op transcendentie is wars van de gedachte dat we de gerechtigheid als statische toestand eens en voorgoed kunnen realiseren. Ze maakt ruimte voor de persoon om haar eigen creativiteit – de creativiteit van een kunstenaar – tot haar recht te laten komen. Maar deze ruimte heeft, in tegenstelling tot meer liberale stromingen, een concrete invulling en zoekt de verbondenheid met concrete tradities waarin waarmee mensen leven. In een christelijk perspectief is vrijheid geen afwezigheid van grenzen, maar behelst zij een oproep aan mensen om zelf aan een betere wereld te werken. De expliciete en eenduidige keuze van Maritain om het christelijke zo te denken, maakt hem nog steeds tot een unieke auteur van de twintigste eeuw, die in voortdurend gesprek is met de actueelste stromingen uit zijn tijd.

Tot slot kan een herlezing van Maritain ook een bijdrage leveren aan het actuele debat over de rol van religieuze tradities in en voor een democratische samenleving. Zowel het klassiek liberale als het sociaaldemocratische standpunt zien – met Habermas – wel mogelijkheden om de productieve betekenis van religieuze tradities voor de democratie tot gelding te brengen. Dit standpunt blijft evenwel een aan de religieuze traditie extern standpunt. Zodoende kunnen liberalen en sociaaldemocraten geen antwoord geven op de vraag waarom iemand die zich tot een religieuze traditie bekent zich ook tot de democratie zou bekennen. Een gesprek met Maritain biedt perspectieven om juist de intrinsieke verbondenheid van democratie en religieuze traditie op een voor de seculiere samenleving acceptabele wijze in beeld te krijgen. Voor Maritain is de ware christen uiteindelijk een democraat, en is omgekeerd de ware democraat ook geraakt door de christelijke inspiratie.